

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Vol. 17, Issue 1, No.50, Spring & Summer 2023, pp. 123-134

Received: 22/07/2023 Accepted: 22/11/2023

Research Paper

Mahall-e Ekhlās (The Place of Sincerity)? Mahakk-e Ekhlās (the Touchstone of Sincerity)? Mokh-e Ekhlās (the Brain of Sincerity)? Mikh-e Ekhlās (the Peg of Sincerity)? Mahz-e Ekhlās (the Absolute of Sincerity)? In a phrase of *Sad Meydan*

Mahmood Nadimi Harandi

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran
nadimi@pnu.ac.ir

Abstract

Sad Meydan is one of the oldest mystical works in the Persian language, which was the result of Khajeh Abdollah Ansari's sermons in Muharram 448 AH. The twenty-first field (Meydan) of *Sad Meydan* is about 'tavakkol' (trust) and it is stated in it: "Trust is ghan-tare-ye yaghin (the bridge of certainty) and emad-e iman (the pillar of faith) and mahall-e ekhlās (the place of sincerity)". This statement is also mentioned in other books such as *Tafsir Kashf al-Asrar*, *Ons al-Taebin* and *Hadighat al-Haghighat*. However, in the manuscripts and prints of these texts, the combination of 'mahall-e ekhlās' (The place of sincerity) is also found in four other forms: mahakk-e ekhlās (the touchstone of sincerity), mokh-e ekhlās (the brain of sincerity), mikh-e ekhlās (the peg of sincerity), mahz-e ekhlās (the absolute of sincerity). Each of the editors of these texts has accepted and printed this combination in some way.

Keywords: *Sad Meydan*, *Kashf al-Asrar*, *Ons al-Taebin*, *Hadighat al-Haghighat*, Distortion, Correction and Critic of Texts.

* Corresponding author

Nadimi Harandi, M. (2024). "mahall-e exlās" (The place of sincerity)? "mahakk-e exlās" (the touchstone of sincerity)? "moxx-e exlās" (the brain of sincerity)? "mīx-e exlās" (the peg of sincerity)? "mahz-e exlās" (the absolute of sincerity)? In a phrase of *Sad Meydān*. *Research on Mystical Literature*, 17 (1): 123-134.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/JPLL.2023.138485.1777

Introduction

The *Sad Meydan* by Khajeh Abdollah Ansari (396-481 AH) is one of the oldest mystical works in Persian and is actually the first independent work in Persian in describing the stages of the austerity, consisting of one hundred 'Meydan' (fields) that begin with 'tawba' (repentance) and ends with 'fana' (destruction) and 'bagha' (survival). This work is not authored by Khajeh Abdollah, but it is the written form of Khajeh's words in his sermons in Muharram 448 AH, which were written down by his anonymous disciples. There are few manuscripts left from the *Sad Meydan*, the oldest of which dates back to 852 AH, which is 371 years away from the time of the author's death.

The twenty-first field of *Sad Meydan* is about 'tavakkol' (trust) and it is stated in it: "Trust is ghan-tare-ye yaghin (the bridge of certainty) and emad-e iman (the pillar of faith) and mahall-e ekhlas (the place of sincerity)". This statement is also mentioned in other books such as *Tafsir Kashf al-Asrar*, *Ons al-Taebin*, and *Hadighat al-Haghighat*. However, in the manuscripts and prints of these texts, the combination of mahall-e ekhlas (The place of sincerity) is also found in four other forms: mahakk-e ekhlas (the touchstone of sincerity), mokh-e ekhlas (the brain of sincerity), mikh-e ekhlas (the peg of sincerity), and mahz-e ekhlas (the absolute of sincerity). In this research, we have examined this expression from *Sad Meydan* in its two original editions and by finding variants of it in other texts composed to show the superior variant and the correct form of the expression.

Review of the Literature

First time in 1934 [Edgar Blochet](#) in the *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale (tome quatrieme N°s 2018-2481)* introduced a manuscript of *Sad Meydan* dated at the beginning of the 17th century AD.

A year later, in 1935, [Hellmut Ritter](#) in the *Der Islam*, in an article entitled 'Philologika', identified another manuscript of it is preserved in the library of Shahid Ali Pasha in Turkey dated 1499 AD.

After that in 1954, [Serge de Beaurecueil](#) edited *Sad Meydan* based on these two manuscripts. Then, [Habibi](#) in 1962 and [Ravanfarhadi](#) in 1976 in Afghanistan and [Ansari](#) in 1984 in Iran published the same text edited by Beaurecueil with minor changes.

Then, two new manuscripts were identified from *Sad Meydan*: the version of Morad Molla's library in Turkey dated 1448 AD and the version of Bombay dated 16th century AD. At this time, due to the fact that the writing date of one of these new versions (i.e. Morad Molla's version) was older than all the other versions, it became necessary to re-edit it. To this end, [Molaei](#) published *Sad Meydan* in the book *Majmu'e Rasa'el-e Farsi-ye Khajeh Abdollah Ansari* (The Persian Collection of Khajeh Abdollah Ansari) in 2010.

Methodology

This research was conducted using a descriptive-analytical method and by identifying various sources in which this phrase is mentioned. The author tries to show the correct variant by referring to several reasons of codicology, language, and rhetoric.

Results

Among the variants, mahall-e ekhlas is the best variant for the following reasons:

A) The credibility and greater value of *Kashf al-Asrar* manuscripts. *Kashf al-Asrar* has been edited based on the Yeni Jame version written between 716-703 AH and the Topkapi Sarayi version written before 700 AH, but the writing date of the other versions is later: the oldest version of *Sad Meydan* is

dated 852 AH. The original version of *Ons al-Taebin* is probably from the end of the 11th century or the beginning of the 12th century of the Hijri or years before that and the oldest version of *Hadighat al-Haghighat* is dated 706 AH. In addition, due to the repeated variant of mahall-e ekhlas in two different places of *Kashf al-Asrar*, the probability of its authenticity is very high.

B) The combination of mahall-e ekhlas is found in the texts that were written before Khajeh Abdollah or at the same time as him, such as Abu Abd al-Rahman Solami (died 412 AH) in the book *Ketab-e Fosul fi al-Tasavvof* and also Abu al-Qasim Al-Qoshayri in *Resale- ye Qoshayriye* (authored 438 AH).

C) The use of an additional compound in which the first word is the word mahall (place) is more or less seen in the works of Khajeh Abdollah. Moreover, the use of this type of compound is also abundant in the ancient Sufi texts, which were written before *Sad Meydan*, such as the *Sharh al-Ta'arraf le-Mazhab-e Tasavvof* by Abu Ibrahim Ismail Mostamli Bukhari (died 434 AH). It is also found in the texts that were written during the lifetime of Khajeh Abdollah, such as *Kashf al-Mahjub* by Ali bin Osman Hojviri (died 465 AH).

D) The variant of Moulaei is mahakk-e ekhlas. It should be said that the conversion of mahall to mahakk is quite possible because in ancient times the letter 'ك' (K) was written quite similar to "ل" (L). Therefore, some scribes have written mahakk and mahall as the same. Therefore, among the manuscripts of Persian and Arabic texts, sometimes mahakk is substituted for mahall.

E) Sheikh Jam said that the faith of every believer is pierced in three areas: mokh-e ekhlas (the brain of sincerity), emad-e iman (the pillar of faith), and pol-e yaghin (the bridge of certainty). It is clear that 'pillar' and 'bridge' are places where the presence of holes is possible, but it is impossible to have a hole in 'mokh' (the brain) and 'mix (the peg), a hole through which a thief passes and steals goods. In fact, it is mahall-e ekhlas that can be pierced, a hole through which a thief can pass and steal goods.

F) But mahz-e ekhlas (the absolute of sincerity) which is the variant of the Calcutta manuscript of *Ons al-Taebin*, is certainly an oversight and mistake, because, on the one hand, it comes in only one version, and on the other hand, this variant does not fit with other parts of Khajeh Abdollah's sentence. Because each of the statements "trust is the bridge of certainty" and "trust is the pillar of faith" and "trust is the place of sincerity" rhetorically includes simile, but the statement "trust is the absolute of sincerity" is completely different.

It is useful and effective to use *Sad Meydan* as a secondary and auxiliary source in editing other books such as *Kashf al-Asrar*, *Ons al-Taebin*, and *Hadighat al-Haghighat*. Knowing the secondary sources (including possible sources of the author) and referring to them is very effective in solving the problems related to the editing of texts from which ancient and authentic manuscripts are not available, as well as in explaining the words and their problems.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هفدهم، شماره اول، پیاپی ۵۰، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۱۲۳-۱۳۴

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۴/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۱

مقاله پژوهشی

تقدیم به استاد جويا جهانبخش

«محلِ اخلاص»؟ «محکِ اخلاص»؟ «مُخِ اخلاص»؟ «میخِ اخلاص»؟ «محضِ اخلاص»؟ در عبارتی از صد میدان

محمود ندیمی هرندی* ، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران
nadimi@pnu.ac.ir

چکیده

بیان مسئله: صد میدان یکی از قدیم‌ترین آثار عرفانی به زبان فارسی است که حاصلِ مجالسِ خواجه عبدالله انصاری در محرم ۴۴۸ ق بوده است. میدان بیست و یکم از صد میدان دربارهٔ توکل است و در آن آمده است: «توکل قنطرة یقین است و عمادِ ایمان و محلِ اخلاص». این سخن در کتاب‌های دیگر مانند تفسیر کشف الأسرار، أنس التائبین و حدیقه الحقیقه نیز نقل شده است؛ اما در دست‌نوشته‌ها و چاپ‌های این متون، ترکیب «محلِ اخلاص» به چهار گونهٔ دیگر نیز آمده است: «محکِ اخلاص»، «مُخِ اخلاص»، «میخِ اخلاص» و «محضِ اخلاص». هر کدام از مصححان این متون به گونه‌ای این ترکیب را پذیرفته و چاپ کرده‌اند: سرژ دو بورکوی و علی‌اصغر حکمت: «محلِ اخلاص»؛ محمدسرور مولایی: «محکِ اخلاص»؛ علی فاضل: «مُخِ اخلاص»؛ محمدعلی موحد و نیز حسن نصیری جامی: «میخِ اخلاص». از میان این پنج ضبط، کدام یک درست است؟ این پژوهش به بررسی این عبارت از صد میدان در دو چاپ اصلی آن پرداخته است.

روش: این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با شناسایی منابع گوناگونی که عبارت پیش‌گفته در آن آمده، در تلاش است تا با استناد به دلایل متعدد نسخه‌شناسی، زبانی و بلاغی، ضبط صحیح ترکیب یاد شده را مورد بررسی قرار دهد.

یافته‌ها و نتایج: از میان ضبط‌های پنجگانه مذکور، ضبط برتر و صحیح «محلِ اخلاص» است. همچنین پژوهش حاضر بر اهمیت یافتن منابع و مآخذ مؤلف در متونی که نسخه‌های خطی معتبر ندارند و اهمیت شناخت منابع جنبی در تصحیح آن متون تأکید کرده است.

واژه‌های کلیدی

صد میدان، کشف الأسرار، أنس التائبین، حدیقه الحقیقه، تحریف، نقد و تصحیح متون.

* مسؤول مکاتبات

ندیمی هرندی، محمود. (۱۴۰۲). «محلِ اخلاص»؟ «محکِ اخلاص»؟ «مُخِ اخلاص»؟ «میخِ اخلاص»؟ «محضِ اخلاص»؟ در عبارتی از صد میدان. پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۷ (۱): ۱۲۳-۱۳۴.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/JPLL.2023.138485.1777

۱. مقدمه

رسالة صد میدان خواجه عبدالله انصاری (۳۹۶-۴۸۱ق) یکی از کهن‌ترین آثار عرفانی به زبان فارسی و در واقع نخستین اثر مستقل به فارسی است. این رساله در تشریح مراحل سیر و سلوک مشتمل بر صد «میدان»^(۱) است که از «توبه» آغاز می‌شود و به «فنا» و «بقا» پایان می‌یابد. این اثر تألیف خواجه عبدالله نیست، بلکه صورت مکتوب سخنان خواجه در مجالس وعظ او در محرم ۴۴۸ق است که مریدان گمنام وی یادداشت کرده‌اند. از صد میدان نسخه‌های خطی اندکی باقی مانده است که أقدم آنها مورخ ۸۵۲ق است که با زمان وفات مؤلف، ۳۷۱ سال فاصله دارد (رک: [درایتی، ۱۳۸۹، ج ۷: ۱۱۴؛ همو، ۱۳۹۰، ج ۲۱: ۶۰۶-۶۰۷](#)).

از آنجا که خواجه عبدالله انصاری کتاب *منازل السائرین* را به اقتضای صد میدان به زبان عربی تألیف کرده است، بعضی آن را «طرح مقدماتی *منازل السائرین*» دانسته‌اند ([زرین کوب، ۱۳۸۵: ۷۷](#)). صد میدان مورد توجه دیگران نیز قرار گرفته است؛ برای نمونه شیخ جام (۴۴۰-۵۳۶ق) در نخستین اثر خود به نام *أنس التائبین و صراط الله المبين* (تألیف: پیش از ۵۱۳ق) و رشیدالدین میددی در تفسیر معروف خود، *كشف الأسرار و عُدَّة الأبرار* بخش‌هایی از آن را اقتباس کرده‌اند (برای دیدن بحث تفصیلی در این باره و بعضی شواهد این اقتباس‌ها، رک: [پورجوادی، ۱۳۷۹: ۱۳۲-۱۴۲](#)).

۱-۱. **تبیین مسئله:** در میدان بیست و یکم از صد میدان درباره توکل آمده است: «توکل قنطرة یقین است و عماد ایمان و محل اخلاص». در این عبارت، «محل اخلاص» در بعضی دست‌نوشته‌های صد میدان و نیز کتاب‌های *كشف الأسرار، أنس التائبین و حدیقة الحقیقة* (تألیف نوه شیخ جام) به چهار گونه دیگر نیز ضبط شده است: «محک اخلاص»، «مُخ اخلاص»، «میخ اخلاص» و «محض اخلاص». از میان این پنج ضبط، کدام یک درست است؟ این پژوهش به بررسی این عبارت از صد میدان در دو چاپ اصلی آن پرداخته و با یافتن ضبط‌های گوناگون آن در متون دیگری که بعد از آن تألیف شده، ضبط برتر و صورت صحیح عبارت را نشان داده است.

۲. پیشینه پژوهش

نخستین بار در سال ۱۹۳۴م ادگار بلوشه^۱ در فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ملی فرانسه، نسخه‌ای از صد میدان را معرفی کرد ([Blochet, 1934](#)). یک سال بعد در ۱۹۳۵م هلموت ریتز^۲ نسخه دیگری از آن را در کتابخانه شهید علی پاشا ترکیه شناساند ([Ritter, 1935](#)). پس از آن در سال ۱۹۵۴م سرژ دو بورکوی^۳ صد میدان را براساس همین دو نسخه تصحیح و منتشر کرد ([Beaurecueil, 1954](#)).

توضیح: سرژ دو بورکوی رساله صد میدان را با استفاده از دو دست‌نوشته تصحیح کرد: **الف)** نسخه کتابخانه شهید علی پاشا به شماره 1383 مورخ ۱۵ ذوالقعدة ۹۰۴ق (نسخه اساس)؛ **ب)** نسخه کتابخانه ملی فرانسه به نشان suppl.fonds pers. 481، نستعلیق اوایل قرن هفدهم میلادی (= اوایل قرن یازدهم هجری) (رک: [Beaurecueil, 1954: 23](#)). سپس متن مصحح بورکوی را در افغانستان، عبدالحی حبیبی (کابل: ۱۳۴۱) و عبدالغفور روان‌فرهادی (کابل: ۱۳۵۵) و سپس در ایران، قاسم انصاری (تهران: ۱۳۵۸) با تغییرات جزئی بازنشر کردند.

¹ Edgar Blochet

² Hellmut Ritter

³ Serge de Beaurecueil

با شناسایی دو نسخه تازه از صد میدان که تاریخ کتابت یکی از آنها قدیم تر از تاریخ کتابت هر سه نسخه دیگر بود، تجدید تصحیح آن ضرورت یافت که این کار را محمدسرور مولایی به انجام رساند و نسخه مصحح خود را در مجموعه رسائل فارسی خواجه عبدالله انصاری در سال ۱۳۷۲ منتشر کرد.

توضیح: محمدسرور مولایی رساله صد میدان را با استفاده از چهار دست‌نوشته تصحیح کرد: الف) نسخه کتابخانه مراد ملّا در ترکیه به شماره ۱۷۹۶ مورخ ۱۰ ربیع‌الاول ۸۵۲ق (میکروفیلم شماره ۴۸۳ و نسخه عکسی به شماره‌های ۸۷۲-۸۸۹ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران) (نسخه اساس)؛ ب) نسخه کتابخانه شهید علی پاشا به شماره ۱۳۸۳ (میکروفیلم شماره ۶۱۷ و نسخه عکسی به شماره‌های ۱۱۳۱-۱۱۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران). تاریخ کتابت این نسخه را هلموت ریتز و بورکوی ۹۰۴ق و محمدتقی دانش‌پژوه و محمدسرور مولایی ۹۰۶ق نوشته‌اند (رک: [Ritter, 1935, v. 97: 22; 23](#); [Beaurecueil, 1954: 23](#); نیز رک: دانش‌پژوه، ۱۳۴۸، ج ۱: ۵۱۴؛ مولایی، ۱۳۸۹، ج ۱: بیست و پنج؛ ج) مجموعه بمبئی، تاریخ نامعلوم^(۲) (میکروفیلم شماره ۴۱۰۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)؛ د) نسخه کتابخانه ملی فرانسه به نشان suppl.fonds pers. 481. بلوشه تاریخ کتابت این نسخه را اوایل قرن هفدهم میلادی (= اوایل قرن یازدهم هجری) دانسته است، اما محمدسرور مولایی «اواخر سده سیزدهم» نوشته است (رک: [Blochet, 1934, v. 4: 112](#); مولایی، ۱۳۸۹، ج ۱: بیست و پنج؛ نیز رک: درایتی، ۱۳۸۹، ج ۷: ۱۱۴؛ همو، ۱۳۹۰، ج ۲۱: ۶۰۶-۶۰۷).

بو اوتاس^۱ در مقاله‌ای که در ۱۹۸۸م به زبان انگلیسی نوشت، درباره زبان صد میدان (به فارسی همگانی)، در مقایسه با زبان طبقات الصوفیه انصاری (به فارسی هروی)، دو احتمال مطرح کرد: یکی اینکه صد میدان در اصل به زبان فارسی هروی بوده ولی کاتبان بعدی به تدریج آن را تغییر داده و به صورت کنونی، به فارسی همگانی در آورده‌اند. احتمال دوم آنکه خواجه عبدالله، صد میدان را در اصل به زبان فارسی همگانی املا کرده است ([Utas, 1988](#)). ترجمه فارسی مقاله بو اوتاس در سال ۱۳۷۹ منتشر شد. در همین سال، نصرالله پورجوادی با ارائه شواهدی نشان داد که تنها احتمال دوم بو اوتاس صحیح است ([پورجوادی، ۱۳۷۹](#)).

پس از این، دیگر پژوهش ممتازی درباره رساله صد میدان و تصحیح آن منتشر نشد؛ مگر آنکه بار دیگر سهیلا موسوی سیرجانی آن را براساس دو نسخه کهن تر محمدسرور مولایی (یعنی نسخه کتابخانه مراد ملّا و نسخه کتابخانه شهید علی پاشا) و چاپ‌های عبدالحی حبیبی و قاسم انصاری و محمدسرور مولایی در سال ۱۳۸۶ منتشر کرد.

۳. گزارش ضبط‌های گوناگون

۳-۱. محلّ اخلاص / محکّ اخلاص

در میدان بیست و یکم صد میدان درباره توکل آمده است:

«توکل قنطرة یقین است و عماد ایمان و محلّ اخلاص» (انصاری هروی، ۱۹۵۴م: ۷۴).

«محلّ اخلاص» طبعاً در چاپ‌های عبدالحی حبیبی (رک: همو، ۱۳۷۵: ۶۸) و عبدالغفور روان‌فرهادی (رک: همو،

۱۳۹۲: ۹۴) و قاسم انصاری (رک: همو، ۱۳۶۳: ۲۸) که براساس تصحیح بورکوی چاپ شده‌اند، نیز آمده است؛ اما همین

عبارت در تصحیح محمدسرور مولایی به صورتی متفاوت آمده است:

^۱ . Bo Utas

«توکل قنطرة یقین و عمادِ ایمان است و محکِ اخلاص است» (همو، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۷۳).

چنان که پیدا است در تصحیح مولایی اختلاف اصلی بر سر «محلِ اخلاص» و «محکِ اخلاص» است. این جمله همچنین در چاپ سهیلا موسوی سیرجانی چنین است:

«توکل قنطرة یقین و عمادِ ایمان و محکِ اخلاص است» (همو، ۱۳۹۱: ۶۷).

همین سخن خواجه عبدالله را ابوالفضل رشیدالدین میدی نیز در تفسیر کشف الأسرار و عده الأبرار (آغاز تألیف در ۵۲۰ هـ)^(۳) سه بار بدون اشاره به نام گوینده و یا نام مأخذ خود نقل کرده است:

در تفسیر نوبت دوم «و تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَ كَيْلًا» [۸۱/النساء]:

«توکل قنطرة یقین است و عمادِ ایمان و محلِ اخلاص» (میدی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۵۹۶).

و در تفسیر نوبت سوم «فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ» [۷۱/یونس]:

«توکل قنطرة یقین است و عمادِ ایمان است» (همان، ج ۴: ۳۲۵).

و نیز با تفاوت‌هایی در تفسیر نوبت سوم «و تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَ كَيْلًا» [۳/الأحزاب]:

«توکل شرطِ ایمان است و عمادِ توحید و محلِ اخلاص و دخیلِ محبت» (همان، ج ۸: ۱۲).

ضمناً دست‌نوشته‌هایی که اساس تصحیح و چاپ کشف الأسرار بوده‌اند عبارت‌اند از: الف) نسخه کتابخانه نینی جامع سلیمانیه در ترکیه به شماره ۴۳ مکتوب بین ۷۰۳-۷۱۶ ق (نسخه عکسی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به شماره ۲۸) (نسخه اساس)؛ ب) نسخه کتابخانه سلطان احمد ثالث در توپقاپوسرای ترکیه به شماره ۲۳ (نسخه عکسی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به شماره ۲۷). مرحوم علی اصغر حکمت تاریخ کتابت نسخه نینی جامع را قدیم‌تر از تاریخ کتابت نسخه توپقاپوسرای تشخیص داده و به همین دلیل نسخه نینی جامع را اساس تصحیح خود قرار داده است (رک: حکمت، ۱۳۸۹، ج ۱: [مقدمه مصحح]؛ اما بعضی دیگر، بنابه قرائنی، نسخه توپقاپوسرای را چند سال کهن‌تر از نسخه نینی جامع تشخیص داده‌اند و آن را مکتوب پیش از ۷۰۰ ق دانسته‌اند (رک: حکمت، ۱۳۸۹، ج ۱: الف-ز [مقدمه مصحح]؛ همان، ج ۲: مقدمه مصحح؛ مسرت، ۱۳۷۴: ۴-۶).

۲-۳. مُخِّ اخلاص / میخِ اخلاص / محضِ اخلاص

در باب بیست و پنجم *أنس التائبین* که درباره تعریف توکل و توصیف متوکل است، می‌خوانیم:

«و هر آن مؤمنی که متوکل نباشد، ایمان او را سه رخنه باشد: دزد در آید و کالا ببرد. توکل مُخِّ اخلاص است و عمادِ ایمان است و پُلِ یقین است. هر که را مُخِّ اخلاص نیست، از ایمان او بوی نفاق آید و هر که را عمادِ ایمان نیست، ایمان او [در] مخاطره باشد و هر که را پُلِ یقین نیست، در سیلِ فتنه بماند» (شیخ جام، ۱۳۹۰: ۱۶۱).

چنان که پیدا است شیخ جام به سخن خواجه عبدالله در *صد میدان* نظر داشته است؛ اما در اینجا ضبط مختار مصحح «مُخِّ اخلاص» است که به کلی با ضبط *صد میدان* و کشف الأسرار تفاوت دارد. ابتدا باید دید ضبط عبارت در دست‌نوشته‌های *أنس التائبین* چگونه است. متأسفانه از *أنس التائبین* نیز همانند *صد میدان* نسخه کهنی باقی نمانده است و أقدم نسخ آن مورخ ۹۲۸ ق است که با زمان درگذشت مؤلف ۳۹۲ سال فاصله دارد^(۴). گذشته از تصرفاتی که به سبب سهو کاتبان رخ داده، آثار شیخ جام «همواره مورد بازبینی و تحولات ایدئولوژیک بوده‌اند»، یعنی فرزندان و مریدان او در آثارش تغییراتی ایجاد کرده‌اند تا ادامه حیات فرهنگی شیخ جام را ممکن کنند (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۹۳: ۴۱-۴۳).

از طرف دیگر، آنان کوشیده‌اند تا شیخ را اُمّی و در نتیجه، علم او را لدُنّی جلوه دهند؛ از این رو اگر شیخ در آثارش مطلبی را از کتابی اقتباس کرده بوده، «مردان او آنها را پاکسازی کرده‌اند تا او اُمّی محض تلقی شود و همه دانسته‌های او الهامات غیبی و علم لدُنّی به‌شمار آید» (همان: ۶۳-۶۵)؛ برای دیدن شواهد بیشتر در ردّ نظریه اُمّی بودن شیخ، رک: مدّتی، ۱۳۹۳: ۱۲۳-۱۴۱). بنابراین آثار شیخ جام در معرض این دو دسته تغییرات و تحولات عمده و آگاهانه قرار گرفته است. دست‌نوشته‌های اُنس التائبین که مصحح محترم آن، مرحوم علی فاضل، از آنها استفاده کرده عبارت‌اند از:

۱. نسخه محفوظ در کتابخانه آسیایی بنگال در کلکته به شماره E20 که اساس تصحیح بوده است. ولادیمیر ایوانوف^۱ کتابت این نسخه را مربوط به اواخر قرن یازدهم یا اوایل قرن دوازدهم هجری دانسته است (Ivanow, 1924: 560-561)؛ ولی به گفته علی فاضل «ملاحظه خصوصیات چشمگیر و درخور اعتناء در این دست‌نویس و مقایسه آن با سایر مخطوطات مشابه، تاریخ کتابت نسخه را به سال‌هایی پیش از آن مسلم می‌سازد» (فاضل، ۱۳۹۰: شصت). این نسخه علی‌رغم امتیازاتی که دارد، از «افتادگی‌ها» و «تصحیف و غلط‌های املائی فاحش ناشی از سهو و کم‌سوادی کاتب» مصون نمانده است (رک: همان: شصت و یک).

۲. نسخه محفوظ در کتابخانه ملک به شماره ۴۰۵۴، مورخ ۲ رجب ۹۲۸ق.

۳. نسخه محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مورخ سلخ محرم الحرام ۱۲۴۹ق.

۴. نسخه محفوظ در کتابخانه دولتی آکادمی علوم ازبکستان در تاشکند به شماره ۲۷۸۱، مورخ ۱۲۹۱ق.

۵. نسخه هرات، مورخ ۲۴ جمادی‌الثانی ۱۳۶۰ق (رک: فاضل، ۱۳۹۰: پنجاه و هشت - هفتاد و یک؛ نیز: دانش پژوه،

۱۳۵۳، ج ۲: ۱۲۲-۱۲۳؛ درایتی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۲۷۳-۲۷۴؛ همو، ۱۳۹۰، ج ۵: ۲۸۳).

در نسخه‌های خطی اُنس التائبین در جمله «توکلّ مُخّ اخلاص است» اختلافاتی وجود دارد: در نسخه اساس (نسخه کلکته) به جای «مُخ»، کلمه «محض» و در نسخه بدل «ت» (= نسخه تاشکند، مورخ ۱۲۹۱ق) کلمه «میخ» ضبط شده است (رک: شیخ جام، ۱۳۹۰: ۱۶۱). مصحح صورت نسخه اساس (یعنی «محض اخلاص») را ترک کرده و از میان ضبط‌های دیگر (یعنی «میخ اخلاص» و «مخ اخلاص»)، صورت اخیر را با قرائت «مُخ اخلاص»^(۵) ترجیح داده است.

جالب آن است که قطب‌الدین محمد بن مطهر، نوه شیخ جام، در کتاب خود به نام *حدیقه الحقیقه* (تألیف: ۶۴۳ق) همین سخن جدّ خود را نقل کرده است. کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده از *حدیقه الحقیقه* مکتوب به سال ۷۰۶ق است و در کتابخانه موزه بریتانیا، به نشان Or.11410 محفوظ است (رک: دانش پژوه، ۱۳۴۸، ج ۱: ۷۵)؛ اما این نسخه با وجود قدمتی که دارد، چون از روی یک نسخه مغلوط و ناخوانا رونویسی شده، «سقیم و مغلوط» است. کاتب آن به نام عبدالله بن احمد الاندوانی در صفحه آخر آن چنین نوشته است:

«نسخه بغایت سقیم بود و ترک بسیار و خطاهای شنیع در وی و بیشتر مصحف و معکوس نوشته بود، چنان که جایی که **القبرُ اولُ منزلٍ** می‌بایست، **الفقیرُ اولُ منزلٍ من منازلِ الآخِرهِ** نوشته بود، بر این موجب جمله حساب می‌کن» (قطب‌الدین جامی، ۷۰۶ق: برگ ۱۱۲؛ نیز رک: موحد، ۱۳۴۳: ۲۲).

نسخه دیگر *حدیقه الحقیقه* دست‌نوشته هرات مورخ ۱۳۶۲ق است (دانش پژوه، ۱۳۵۳، ج ۲: ۱۲۲).

¹. Wladimir Ivanow

حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ نخستین بار در سال ۱۳۴۳ براساس نسخه موزه بریتانیا به اهتمام محمدعلی موحد و بار دیگر در سال ۱۳۹۰ با استفاده از نسخه‌های موزه بریتانیا و نسخه هرات به تصحیح حسن نصیری جامی منتشر شد. قطب‌الدین با تصریح به نام جدش آورده است:

«و شیخ الإسلام احمد، قَدَسَ اللّهُ رُوْحَهُ، آورده است که: هر مؤمن که او متوکل نبود، ایمان او را سه رخنه بود: اول، میخ اخلاص؛ دوم، عماد ایمان؛ سوم، پُلِ یقین. اما هر که را میخ اخلاص نیست، از ایمان او بوی نفاق آید؛ و هر که را عماد ایمان نیست، ایمان او در مخاطره است؛ و هر که را پُلِ یقین نیست، در سبیل^(۶) فتنه گرفتار است» (قطب‌الدین جامی، ۱۳۴۳: ۱۲۷؛ همو، ۱۳۹۰: ۱۴۸).

عبارت مورد نظر در هر دو چاپ حدیقه الْحَقِيقَةِ به صورت «میخ اخلاص» آمده است. هر چند این عبارت در نسخه بدل «ت» (= نسخه هرات، مورخ ۱۳۶۲ق) به صورت «مخ اخلاص» ضبط شده است.

۴. ضبط بر تو کدام است؟

چنان که اشاره شد، در رساله صد میدان در تعریف توکل آمده است: «توکل قطره یقین است و عماد ایمان و محل اخلاص». این سخن در کتاب‌های کشف الأسرار و أنس التائبین و حدیقه الْحَقِيقَةِ هم نقل شده، اما بخش آخرش صورت‌های گوناگونی دارد: در چاپ‌های صد میدان: «محل اخلاص»، «محک اخلاص»؛ در چاپ کشف الأسرار: «محل اخلاص» (دو بار: جلد‌های دوم و هشتم)؛ در چاپ أنس التائبین: «مخ اخلاص»، و در نسخه‌های آن: «مخ اخلاص»، «میخ اخلاص»، «محض اخلاص»؛ در چاپ حدیقه الْحَقِيقَةِ: «میخ اخلاص»، و در نسخه‌های آن: «میخ اخلاص»، «مخ اخلاص». چنان که پیداست، مصححان این متون هر کدام به گونه‌ای این ترکیب را پذیرفته و چاپ کرده‌اند: سرژ دو بور کوی و علی اصغر حکمت: «محل اخلاص»؛ محمدسرور مولایی: «محک اخلاص»؛ علی فاضل: «مخ اخلاص»؛ محمدعلی موحد و نیز حسن نصیری جامی: «میخ اخلاص».

از میان این ضبط‌های پنج‌گانه، «محل اخلاص» ضبط برتر است؛ به دلایل ذیل:

الف) اعتبار و ارزش بیشتر دست‌نوشته‌های کشف الأسرار؛ زیرا قدیمی‌ترین دست‌نوشته‌هایی هستند که محتوی این سخن خواجه عبدالله‌اند. چنان که بیان شد، کشف الأسرار براساس نسخه بنی‌جامع مکتوب بین ۷۰۳-۷۱۶ق و نیز نسخه توقاپوسرای مکتوب پیش از ۷۰۰ق تصحیح شده است، اما تاریخ کتابت نسخه‌های دیگر متأخرتر است: أقدم نسخ صد میدان مورخ ۸۵۲ق است؛ نسخه اساس أنس التائبین احتمالاً از اواخر قرن یازدهم یا اوایل قرن دوازدهم هجری یا «سال‌هایی پیش از آن» است و أقدم نسخ حدیقه الْحَقِيقَةِ مورخ ۷۰۶ق است.

افزون بر این، به دلیل ضبط مکرر «محل اخلاص» در دو جای مختلف کشف الأسرار (میبدی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۵۹۶؛ همان، ج ۸: ۱۲)، احتمال صحت آن بسیار بالاست.

ب) ترکیب «محل اخلاص» در متون دیگری که پیش از خواجه عبدالله و یا همزمان با او تألیف شده، آمده است: ابو عبدالرحمان سَلَمی (متوفی: ۴۱۲ق) در کتاب فصول فی التصوف، «حیاء» را مایه رسیدن بنده به «محل اخلاص» دانسته است:

«وَالْحَيَاءُ هُوَ الَّذِي يَقُومُ الْعَبْدَ وَ يَبْلُغُهُ إِلَى مَحَلِّ الْإِخْلَاصِ» (سَلْمَى، ۱۳۸۸، ج ۳: ۲۲۰).

همچنین ابوالقاسم قشیری در *الرسالة القشيرية* (تألیف: ۴۳۸ق) «سِرِّ» را «محلّ اخلاص» دانسته است: «سِرُّ الْعَبْدِ الَّذِي بَيْنَهُ وَبَيْنَ اللَّهِ تَعَالَى، وَ هُوَ مَحَلُّ إِخْلَاصِهِ» (قشیری، ۱۴۲۲: ۱۳۷): «سِرِّ بنده بُود میان او و میان خدای تعالی و آن محلّ اخلاصِ وی بُود» (همو، ۱۳۸۵: ۱۵۱).

ج) کاربرد ترکیبات اضافی که مضاف در آن‌ها کلمه «محلّ» باشد، در آثار خواجه عبدالله کم‌ویش دیده می‌شود: *طبقات الصوفیه*: «محلّ عیب» (انصاری هروی، ۱۳۸۶: ۴۸۷) و در *رسائل منسوب به وی*: «محلّ بلا و ابتلا» (همو، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۷۵)؛ «محلّ قُرب» (همان، ج ۱: ۳۷۸)؛ «محلّ صفات» (همان، ج ۲: ۴۷۷)؛ «محلّ اسرار» (همان، ج ۲: ۵۱۳). همچنان که در متون کهن صوفیه که پیش از صد میدان تألیف شده‌اند، نیز کاربرد این نوع ترکیبات فراوان است؛ برای نمونه در شرح *التَّصَوُّفِ* تألیف ابوالبراهیم اسماعیل مُستَمَلی بخاری (متوفی: ۴۳۴ق): «محلّ بقا» (مستملی بخاری، ۱۳۹۰، ج ۴: ۱۵۴۹)؛ «محلّ خطاب» (همان، ج ۱: ۱۸۵)؛ «محلّ فنا» (همان، ج ۲: ۸۱۸)؛ «محلّ قُرب» (همان، ج ۱: ۲۷۸)؛ همان، ج ۲: ۶۲۶ و ۶۶۰ و ۹۰۱)؛ «محلّ محبّت» (همان، ج ۳: ۹۴۰)؛ «محلّ مشاهدت» (همان، ج ۱: ۱۲۳)؛ «محلّ معرفت» (همان، ج ۴: ۱۶۴۷)؛ «محلّ ولایت» (همان، ج ۳: ۹۵۸ و ۹۸۶ و ۹۸۹ و ۱۰۰۰ و ۱۰۲۶). نیز در متون عصری مانند *کشف المحجوب* تألیف علی بن عثمان هجویری (متوفی: ۴۶۵ق): «محلّ اجتهاد» (هجویری، ۱۳۸۳: ۲۷۵)؛ «محلّ انس» (همان: ۴۴۲ و ۵۴۲)؛ «محلّ ایمان» (همان: ۱۹۶)؛ «محلّ تفرقه» (همان: ۳۷۹)؛ «محلّ تلوین» (همان: ۴۶)؛ «محلّ تمکین» (همان: ۹۸ و ۵۴۶)؛ «محلّ تنزیه» (همان: ۴۸۲ و ۵۶۰)؛ «محلّ توحید» (همان: ۱۳ و ۴۲۶)؛ «محلّ خُلّت» (همان: ۴۸۱)؛ «محلّ رؤیت» (همان: ۴۲۱ و ۴۴۱ و ۴۴۸)؛ «محلّ سِرِّ» (همان: ۴۴۲)؛ «محلّ سُکر» (همان: ۲۸۰)؛ «محلّ صحو» (همان: ۲۸۰)؛ «محلّ طلب» (همان: ۱۶۵ و ۵۰۴)؛ «محلّ غیبت» (همان: ۴۲۸)؛ «محلّ فنا» (همان: ۳۸۸ و ۴۲۷)؛ «محلّ قدیم» (همان: ۳۶۳ و ۴۱۱)؛ «محلّ قرب» (همان: ۴۱۴ و ۴۴۲)؛ «محلّ قربت» (همان: ۴۳۳)؛ «محلّ کشف» (همان: ۱۹۵ و ۲۲۸)؛ «محلّ کمال» (همان: ۴۲ و ۱۶۵ و ۴۲۶ و ۴۴۱ و ۵۴۵)؛ «محلّ محبّت» (همان: ۱۲۹ و ۴۴۸ و ۴۵۲ و ۴۸۵)؛ «محلّ مُحدّث» (همان: ۳۶۳)؛ «محلّ مشاهدت» (همان: ۱۴۰)؛ «محلّ معرفت» (همان: ۱۹۳ و ۲۱۵)؛ «محلّ وصال» (همان: ۵۴۱)؛ «محلّ وصلت» (همان: ۴۳۹)؛ «محلّ هیبت» (همان: ۴۲۱).

د) ضبطِ مختارِ محمدسرور مولایی «محکّ اخلاص» است. باید گفت تبدیل «محلّ» به «محکّ» کاملاً محتمل است، چون در قدیم حرف «ک» را گاه بدون سرکش و کاملاً شبیه به «ل» می‌نوشته‌اند. بنابراین بعضی کاتبان «محکّ» و «محلّ» را یکسان کتابت می‌کرده‌اند. از این رو در میان نسخه‌بدل‌های متون فارسی و عربی، گاهی «محکّ» بدل «محلّ» آمده است؛ برای نمونه:

«هرچه پیش آید، باید که محلّ (نسخه‌بدل: محکّ) و مُفتی آن صدق دل باشد» (عین‌الفضات همدانی، ۱۳۷۳: ۸).
 «وَصَلَاتُهُ الْكَامِلَةُ عَلَى نَبِيِّهِ، ... الْمَبْعُوثُ إِلَى خَيْرِ أُمَّةٍ وَ عَلَى الْبَابِ الْأَعْظَمِ وَ الْمَحَلُّ (نسخه‌بدل: المحکّ) الرَّاجِحُ» (سیدحیدر آملی، ۱۳۹۳: ۲).

هـ) ضبطِ مختارِ علی فاضل «میخّ اخلاص» و ضبطِ مختارِ محمدعلی موحد و نیز حسن نصیری جامی «میخّ اخلاص» است. از میان این مصححان، تنها حسن نصیری جامی، در برتری ضبطِ «میخّ» نوشته است:

«به تناسبِ «رخنه» (= شکافِ در یا دیوار و گمانگاهِ ورودِ دزد) و «عماد» و «پل» (= سر ستون)، «میخ» بیشتر مناسب دارد» (رک: قطب‌الدین جامی، ۱۳۹۰: ۱۴۸).

توضیح مصحح درباره «پل» (= سر ستون) نشان می‌دهد که او از مأخذِ اصلیِ شیخ جام بی‌خبر بوده و تبعاً به آن مراجعه نکرده است (و از اینجا ثابت می‌شود که شناختِ منابع و مأخذِ مؤلف و مراجعه به آنها، در شرح لغات و مشکلاتِ متون چه نقش مهمی دارد)؛ در حالی که با توجه به مأخذِ شیخ جام یعنی رسالهٔ *صد میدان*، معلوم می‌شود کلمه «پل» به همان معنای رایج و مترادف با «قنطره» عربی است^(۷). افزون‌بر این، بنابه سخن شیخ جام، از آنجا که ایمان هر مؤمنی از سه ناحیه رخنه‌پذیر است: «مُخِّ اخلاص» و «عمادِ ایمان» و «پُلِ یقین»، پیداست که «عماد» [= ستون] و «پل»، جایگاه‌هایی هستند که وجودِ رخنه در آنها ممکن است، ولی بودنِ رخنه در «مُخِّ» [= مغزِ استخوان و سر] و «میخ» نامحتمل است، رخنه‌ای که از آن دزد درآید و کالا ببرد. در واقع «محلِ اخلاص» است که می‌تواند رخنه‌پذیر باشد، رخنه‌ای که دزدی از آن بتواند درآید و کالا ببرد.

و) اما «محضِ اخلاص» که ضبط نسخهٔ کلکتهٔ *انس الثائبین* است، نیز مسلماً سهو و خطاست، زیرا نه تنها فقط در یک نسخه آمده، بلکه این ضبط با بخش‌های دیگرِ کلامِ خواجه عبدالله تناسبی ندارد. چون هر کدام از گزاره‌های «توکل قنطره یقین است» و «توکل عمادِ ایمان است» و «توکل محلِ اخلاص است» از نظر بلاغی شامل تصاویر تشبیهی است. به بیان دقیق‌تر مشتمل بر مُشَبَّه مفرد (= توکل) و مُشَبَّه به مُقَيَّد (= قنطره یقین، عمادِ ایمان، محلِ اخلاص [محل = جای فرود آمدن، مسکن، منزل، جایگاه]) است و هر کدام اصطلاحاً «تشبیه بلیغِ اسنادی» است، جمعاً سه تشبیه بلیغِ متوالی. اما گزاره «توکل محضِ اخلاص است [محض = هر چیزِ خالص، خالصی، خلوص، رک: لغت‌نامهٔ دهخدا؛ فرهنگ فارسی معین؛ فرهنگ بزرگ سخن]» به کلی متفاوت است.

۵. نتیجه‌گیری

۱-۵. عبارتِ ذیل از رسالهٔ *صد میدان* خواجه عبدالله انصاری: «توکل قنطره یقین است و عمادِ ایمان و محلِ اخلاص» در کتاب‌های دیگر مانند *کشف الأسرار* (تألیف رشیدالدین میبیدی)، *انس الثائبین* (تألیف شیخ جام) و *حدیقه الحقیقه* (تألیف نوه شیخ جام) نیز نقل شده است. در دست‌نوشت‌ها و چاپ‌های این متون، ترکیب «محلِ اخلاص» به صورت‌های «محکِ اخلاص» و «مخِ اخلاص» و «میخِ اخلاص» و «محضِ اخلاص» نیز آمده است، اما از میان این ضبط‌های پنجگانه، بی‌گمان ضبطِ برتر و صحیح «محلِ اخلاص» است و ضبط‌های دیگر همگی صورت‌های تحریف‌شده از آن است.

۲-۵. استفاده از رسالهٔ *صد میدان* به عنوان یک منبع جنبی و کمکی، در تصحیح کتاب‌های دیگر مانند *کشف الأسرار* و *انس الثائبین و حدیقه الحقیقه* سودمند و مؤثر است.

۳-۵. شناختِ منابع جنبی (از جمله منابع و مأخذِ احتمالیِ مؤلف) و مراجعه به آنها، در حل مشکلاتِ مربوط به تصحیح متونی که از آنها دست‌نوشت‌های کهن و معتبری در دسترس نیست، و همچنین در شرح لغات و مشکلاتِ آنها بسیار مفید و کارگشاست.

یادداشت‌ها

۱. مستملی بخاری (متوفی: ۴۳۴ق)، پیش‌تر از خواجه عبدالله انصاری، اصطلاح «میدان» را برای بیان مراحل سیر و سلوک به کار برده است:

«[قلب] چو محبوب گردد، به خود قایم گردد، از حق غایب گردد، اندر **میدان** بندگی افتد. چون مکشوف گردد، از خود غایب گردد، به حق قایم گردد، اندر **میدان** ربوبیت افتد» (مستملی بخاری، ۱۳۹۰، ج ۲: ۸۵۸).

«[بند] چون هر چیزی را متابعت کند و به هر خاطری تعلق سازد، پندارد که در **میدان** توحید افتاده است، خود در خندق کفر افتد» (همان، ج ۳: ۱۱۷۵).

«آن وقت که سرّهای ایشان در **میدان** کشف نزهت یافته است، ایشان را به سماع هیچ حاجت نیاید» (همان، ج ۴: ۱۸۱۳).

۲. محمدسرور مولایی در مقدمه مجموعه رسائل فارسی تاریخ کتابت این نسخه را «نامعلوم» نوشته، اما در جای دیگر، حدس خود را نیز درباره آن نوشته و تاریخ کتابت آن را «به احتمال زیاد در سده دهم» دانسته است (رک: مولایی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۴۰).

۳. تألیف کشف الأسرار در سال ۵۲۰ق آغاز شده است: «شَرَعْتُ بِعَوْنِ اللَّهِ فِي تَحْرِيرِ مَا هَمَمْتُ فِي أَوَّلِ سَنَةِ عِشْرِينَ وَخَمْسَ مِائَةَ» (میدی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱)، اما به درستی معلوم نیست که تاریخ اتمام آن چه زمانی بوده است. حتی بعضی در تاریخ آغاز آن هم تردید کرده‌اند (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۹۴: ۱۳۸-۱۴۰ و ۱۵۶-۱۶۰؛ شکوهی، ۱۳۹۳، ج ۵: ۳۵۳).

۴. از هیچ کدام از آثار شیخ جام نسخه کهن و مضبوطی باقی نمانده و همه دست‌نوشته‌های آثار او در قرون اخیر کتابت شده است. محمدرضا شفیع کدکنی در این باره نوشته است:

«آثار شیخ جام در طول نزدیک به نهصد سال که از عمر آن‌ها می‌گذرد، همواره مورد بازبینی و تحولات ایدئولوژیک بوده‌اند ... میراث‌داران شیخ جام می‌کوشیده‌اند کتاب‌های او را از عقایدی که با عقیده عصر هماهنگ نیست، پاکسازی کنند. به همین دلیل، آنچه از آثار شیخ باقی است، همه از لحاظ نسخه‌ها و تاریخ کتابت با روزگار مؤلف فاصله‌ای هفتصد هشتصد ساله دارد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۳: ۴۱-۴۲).

۵. در متن چاپی *انس التائین* در ترکیب «مُخّ اخلاص»، علامت تشدید روی حرف خاء نخستین درج شده، و در «فهرست لغات و ترکیبات و کنایات» افزون‌بر علامت تشدید، روی حرف «م» ضمه آمده است (رک: شیخ جام، ۱۳۹۰: ۱۶۱ و ۶۳۴).

۶. افزون‌بر اختلاف متن چاپی *انس التائین* و حدیقه الحقیقه بر سر کلمه میخ / مُخّ، میان آنها بر سر کلمه سیل / سیبل هم اختلاف هست. به نظر نگارنده «سیل فتنه» ضبط برتر است. شیخ جام این تعبیر را در *سراج السائرین* نیز به کار برده است: «چون امل دراز کردی، **سیل فتنه** بر طاعت بستی» (شیخ جام، ۱۳۸۹: ۷۱).

۷. شیخ جام در اقتباس از *صلد میدان*، عبارت‌های خواجه عبدالله را معمولاً عیناً نقل نکرده، بلکه با دخل و تصرف و افزودن کاست و شرح و توضیحی همراه کرده است (رک: پورجوادی، ۱۳۷۹: ۱۳۲-۱۳۹). در اینجا نیز «قطره» را به «پل» تبدیل کرده و تصاویر تازه دزد و رخنه و کالا افزوده و این تمثیل را طبق نظام فصّالی (یا نظام خوشه‌ای) بسط و توضیح داده است، یعنی ابتدا در قالب «ساختار عددی» (عدد سه: سه رخنه) بیان کرده و سپس «از اجمال به تفصیل» رفته است (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۹۸: ۸-۴۱).

منابع

- قرآن کریم. انصاری هروی، خواجه عبدالله. (۱۳۶۳). *صلد میدان* (قاسم انصاری، به اهتمام؛ چ. ۳). کتابخانه طهوری.
- انصاری هروی، خواجه عبدالله. (۱۳۹۱). *صلد میدان* (سهیلا موسوی سیرجانی، مصحح؛ چ. ۴). انتشارات زوار.
- انصاری هروی، خواجه عبدالله. (۱۳۷۵). *صلد میدان* (عبدالحی حبیبی، مصحح). انتشارات دنیای کتاب.
- انصاری هروی، خواجه عبدالله. (۱۹۵۴م). *صلد میدان* (بورکوی (Beaurecueil)، مصحح).

- انصاری هروی، خواجه عبدالله. (۱۳۸۶). *طبقات الصوفیه* (محمّد سرور مولایی، مصحح؛ ج. ۲). انتشارات توس.
- انصاری هروی، خواجه عبدالله. (۱۳۸۹). *مجموعه رسائل فارسی* (محمّد سرور مولایی، مصحح؛ ج. ۳). انتشارات توس.
- انصاری هروی، خواجه عبدالله. (۱۳۹۲). *منازل السائرين* (عبدالغفور روان‌فرهادی، مترجم و شارح؛ ج. ۴). انتشارات مولی.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*. انتشارات سخن.
- اوتاس، بو (۱۳۷۹). *مناجات یا الهی‌نامه خواجه عبدالله انصاری*. (شهرزاد نیک‌نام، مترجم). *نشریه معارف* ۱۷(۱)، ۹۰-۱۰۱.
- پورجوادی، نصرالله. (۱۳۷۹). *اصالت صد میدان خواجه عبدالله انصاری*. در *یادنامه احمد تفضلی* (ص ۱۲۹-۱۴۲). انتشارات سخن
- حکمت، علی اصغر. (۱۳۸۹). *مقدمه بر کشف الأسرار و عده الأبرار* (ج. ۸). انتشارات امیرکبیر.
- دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۴۸). *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران* (ج. ۱). انتشارات دانشگاه تهران.
- دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۵۳). *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران* (ج. ۲). انتشارات دانشگاه تهران.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). *فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران* (دنا). کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فنخا). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه* (زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی؛ ج. ۲، دوره جدید). انتشارات دانشگاه تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۵). *جستجو در تصوف ایران* (ج. ۷). انتشارات امیرکبیر.
- سلمی، ابو عبدالرحمان. (۱۳۸۸). *کتاب فصول فی التصوف*. در *کینث هنر کامپ* (مصحح)؛ نصرالله پورجوادی و محمد سوری (گردآورنده)، *مجموعه آثار ابو عبدالرحمان سلمی* (ج. ۳، ص ۱۶۷-۲۲۱). مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- سیدحیدر آملی. (۱۳۹۳). *جامع الأسرار و منبع الأنوار*. به انضمام رساله نقد النّوّد فی معرفه الوجود (هانری کوربن و عثمان اسماعیل یحیی، مصحح و مقدمه‌نویس؛ جواد طباطبائی، مترجم فارسی مقدمه‌ها؛ ج. ۵). انتشارات علمی و فرهنگی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۳). *درویش ستهنده* (از میراث عرفانی شیخ جام). انتشارات سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۴). *در هرگز و همیشه انسان* (از میراث عرفانی خواجه عبدالله انصاری). انتشارات سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۸). *ساختار خوشه‌ای فضالی*. هنر سازه ویژه کرّامیان. *مجله بخارا*، (۱۳۲)، ۸-۴۱.
- شکوهی، فریبا. (۱۳۹۳). *کشف الأسرار و عده الأبرار*. در *دانشنامه زبان و ادب فارسی* (ج. ۵، ص ۳۵۲-۳۵۸). انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- شیخ جام، ابونصر احمد بن ابوالحسن. (۱۳۹۰). *أنس الثائین و صراط الله المبین* (علی فاضل، مصحح؛ ج. ۲). انتشارات توس.
- شیخ جام، ابونصر احمد بن ابوالحسن. (۱۳۸۹). *سراج السائرين* (حسن نصیری جامی، مصحح). انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عین‌القضات همدانی، ابوالمعالی عبدالله. (۱۳۷۳). *تمهیدات* (عفیف عسیران، مصحح؛ ج. ۴). انتشارات منوچهری.
- فاضل، علی. (۱۳۹۰). *مقدمه بر أنس الثائین* (ج. ۲). انتشارات توس.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۴۲۲ق/۲۰۰۱م). *الرسالة القشیریة* (خلیل المنصور، حواشی). *دار الکتب العلمیة*.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۸۵). *رسالة قشیریة* (ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، مترجم؛ بدیع الزمان فروزانفر، مصحح؛ ج. ۹). انتشارات علمی و فرهنگی.

قطب‌الدین جامی، محمد بن مطهر. (۱۳۴۳). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ* (محمد علی موحد، به‌اهتمام). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

قطب‌الدین جامی، محمد بن مطهر. (۱۳۹۰). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ* (حسن نصیری جامی، مصحح). انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

قطب‌الدین جامی، محمد بن مطهر. *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*. نسخه خطی مورخ ۷۰۶ق. محفوظ در کتابخانه موزه بریتانیا با نشان or.11410. میکروفیلم شماره ۷۲۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

مدّتی. امیرحسین. (۱۳۹۳). شباهت‌های عرفانی آثار احمد جام با شش اثر عرفانی پیش از خود و ردّ نظریهٔ اُمّی بودن وی.

مجلهٔ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، ۵(۴)، ۱۲۳-۱۴۱. https://classicallit.ihcs.ac.ir/article_1860.html.

مستملی بخاری، ابوبراهیم اسماعیل بن محمد. (۱۳۹۰). شرح التّعریف لِمذهب التّصوّف (محمد روشن، مصحح، چ. ۳). انتشارات اساطیر.

مَسْرَت، حسین. (۱۳۷۴). کتابشناسی ابوالفضل رشیدالدین میبدی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

معین، محمد. (۱۳۶۳). فرهنگ فارسی (چ. ۶). انتشارات امیرکبیر.

موحد، محمدعلی. (۱۳۴۳). مقدمه بر *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مولایی، محمدسرور. (۱۳۷۹). کشف الأسرار میبدی و آثار فارسی خواجه عبدالله انصاری. در مهدی ملک‌ثابت (به

کوشش)، *یادنامهٔ ابوالفضل رشیدالدین میبدی* (چ. ۲، ص ۲۳۹-۲۴۸). انتشارات نیکوروش.

مولایی، محمدسرور. (۱۳۸۹). مقدمه بر مجموعه رسائل فارسی (چ. ۳). انتشارات توس.

میبدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۸۹). کشف الأسرار و عدّة الأبرار (علی اصغر حکمت، به‌اهتمام؛ چ. ۸). انتشارات

امیرکبیر.

هجویری، علی بن عثمان. (۱۳۸۳). کشف المحجوب (محمود عابدی، مصحح). انتشارات سروش.

References

- Abedi, M. (Ed.) (2004). *Kashf al-Mahjub*. Tehran: Soroush Publication [In Persian].
- al-Mansur, X. (Ed.) (2001). *Resale- ye Qoshayriye*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah [In Arabic].
- Ansari, Q. (Ed.) (1984). *Sad Meydan*. Tehran: Tahouri Publishers [In Persian].
- Anvari, H. (2002). *Farhang-e Bozorg-e Sokhan*. Tehran: Sokhan Publication [In Persian].
- Beaurecueil, S. D. (1954). Une ébauche persane des Manazil as-Sa'irin: le Kitab-è Sad Maydan de 'Abdollah Anşari. *Annales Islamologiques (BIFAO)*, 2, 1-90.
- Bloch, E. (1934). *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale (tome quatrième Nos 2018-2481)*. Paris: Bibliothèque nationale.
- Corbin, H., & Yahia, O. (Ed.) (2014). *Jame` al-Asrar va Manba` al-anvar*. (Trans. S. H. Amoli). Tehran: Elmi va Farhangi Publication [In Arabic].
- Daneshpazhooh, M. T. (1969). *Catalogue of microfilms of Central Library of University of Tehran*. Tehran: University of Tehran Press [In Persian].
- Daneshpazhooh, M. T. (1974). *Catalogue of microfilms of Central Library of University of Tehran*. Tehran: University of Tehran Press [In Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press [In Persian].
- Derayati, M. (2010). *Short Catalogue of Iranian Manuscripts*. Tehran: The Library, Museum and Documents Center of the Islamic Consultative Assembly [In Persian].
- Derayati, M. (2011). *Union catalogue of Iran Manuscripts*. Tehran: National Library & Archives of the

- Islamic Republic of Iran [In Persian].
- Fazel, A. (2011). *Introduction to the Ons al-Taebin*. Tehran: Toos Publication [In Persian].
- Fazel, A. (Ed.) (2011). *Ons al-Taebin*. Tehran: Toos Publication [In Persian].
- Foruzanfar, B. (Ed.) (2006). *Resale-ye Qoshayriye*. Tehran: Elmi Farhangi Publication [In Persian].
- Habibi, A. (Ed.) (1996). *Sad Meydan*. Tehran: Donya-ye Ketab Publication [In Persian].
- Hekmat, A. A. (2010). *Introduction to the: Kashf al-Asrar*. Tehran: Amirkabir Publication [In Persian].
- Hekmat, A. A. (Ed.) (2010). *Kashf al-Asrar*. Tehran: Amirkabir Publication [In Persian].
- Honerkamp, K. (Ed) (2009). *Ketab-e Fosul fi al-Tasavvof*. In: *Sulami collected works on early Sufism*. Tehran: Iranian Institute of Philosophy. Pp. 167-221 [In Arabic]
- Ivanov, W. (1924). *Concise descriptive catalogue of the Persian manuscripts in the collection of the Asiatic society of Bengal*. Calcutta: The Asiatic Society of Bengal.
- Jami, Q. M. (1306). *Hadīghat al-Haḡīghat*. Manuscript dated 706 A.H. Preserved in the library of the British Museum with the mark or.11410. Microfilm No. 728 of Central Library of University of Tehran. [In Persian]
- Madani A. H. (2015). A Comparative Study of Ahmad-e Jam's Mystical Views and Six Former Mystic Books. *Kohan Name-ye Adab-e Parsi*, 5(4), 123-141 [In Persian].
- Masarrat, H. (1995). *Bibliography on Abolfazl Rashid al-Din Meybodi*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors [In Persian].
- Moin, M. (1984). *Persian Dictionary*. Tehran: Amirkabir Publication [In Persian].
- Moulaei, M. S. (2000). *Kashf al-Asrar-e Meybodi va asar-e farsi-ye Khajeh Abdollah Ansari*. In: *Abolfazl Rashid al-Din Meybodi memorial volume*. Yazd: Nikooravesh Publication [In Persian].
- Moulaei, M. S. (2010). *Introduction to the: Majmu`e Rasael-e Farsi-ye Khajeh Abdollah Ansari*. Tehran: Toos Publication [In Persian].
- Moulaei, M. S. (Ed.) (2007). *Tabaghat al-Sufiyya*. Tehran: Toos Publication [In Persian]
- Moulaei, M. S. (Ed.) (2010). *Majmu`e Rasael-e Farsi-ye Khajeh Abdollah Ansari*. Tehran: Toos Publication [In Persian].
- Mousavi Sirjani, S. (Ed.) (2012). *Sad Meydan*. Tehran: Zavvar Publication [In Persian].
- Movahhed, M. A. (1964). *Introduction to the: Hadighat al-Haghighat*. Tehran: Book Translation and Publishing Company [In Persian].
- Movahhed, M. A. (Ed.) (1964). *Hadighat al-Haghighat*. Tehran: Book Translation and Publishing Company [In Persian].
- Nasiri Jami, H. (Ed.) (2010). *Seraj al-Saerin*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies Publication [In Persian].
- Nasiri Jami, H. (Ed.) (2011). *Hadighat al-Haghighat*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies Publication [In Persian].
- Osayran, A. (Ed) (1994). *Tamhidat*. Tehran: Manuchehri Publication [In Persian].
- Pourjavadi, N. (2000). *Asalat-e Sad Meydan-e Khajeh Abdollah Ansari*. In: *Tafazzoli memorial volume*. Tehran: Sokhan Publication [In Persian].
- Ravanfarhadi, A. (1976). *Manazel al-Saerin*. Tehran: Moula Publication [In Persian].
- Ritter, H. (1935). *Philologika. Der Islam*, 22(2), 89-105.
- Rowshan, M. (Ed) (2011). *Sharh al-Ta`arraf le-Mazhab-e Tasavvof*. Tehran: Asatir Publication [In Persian].
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2014). *Darvish-e setihande*. Tehran: Sokhan Publication [In Persian].
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2015). *Dar Hargez va Hamishe-ye Ensan*. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2019). *Saxtar-e khushe`i Fassali, honarsaze-ye vizhe-ye Karramiyan. Bokhara*, 132, 8-41 [In Persian].
- Shokoohi, F. (2014). *Kashf al-Asrar*. In: *Encyclopaedia of Persian Language and Literature*. Tehran: Iranian Academy of Persian Language and Literature. pp. 352-358 [In Persian].
- The Holy Quran*.
- Utas, B. (1988). *The Munajat or Ilahinamah of Abdu`llah Ansari*. *Manuscripts of the Middle East*, 3, 83-87.
- Zarrinkoub, A. (2006). *Search in Iranian Sufism*. Tehran: Amirkabir Publication [In Persian].